

УДК 159.922.8

СИТУАЦІЇ НЕУСПІХУ І ЇХ ОПАНУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВУЗ

Корнієнко Інокентій Олексійович,
м.Мукачеве

У статті розкривається зміст поняття саморегуляції особистості у взаємозв'язку з ситуаціями неспіху. Розглядаються характеристики специфічних ситуацій неспіху студентів молодших курсів у процесі первинної професіоналізації особистості враховуючи Я-концепцію, особливості рефлексії, самооцінки, емоційної саморегуляції. Доводиться необхідність формування конструктивних стратегій опанування саме у процесі первинної професіоналізації.

Ключові слова: криза, форми опанування, ресурси, юнацтво, професійна адаптація, самореалізація, ціннісні орієнтації, неспіх.

Проблема вибору і застосування опанувальної поведінки особистості студента у ситуації неспіху має суперечливий характер і є актуальною для дослідників копіngu. Розвиток процесу опанування розглядається у взаємозв'язку особистісних та ситуаційних параметрів. Вивчення факторів, що визначають впливи як особистісних властивостей так і нових ситуацій, пов'язаних з входженням до соціальної категорії «студентство» не знайшло достатнього відображення у вітчизняній психології, та не буда предметом самостійного вивчення. Враховуючи актуальність та не розробленість зазначеної проблеми метою даної статті епсихологічний аналіз та експериментальне вивчення особливостей дихотомії кризи розвитку та кризи ситуацій у студентів молодших курсів на етапі первинної професіоналізації з позицій ситуативно-особистісного підходу.

Категорія «студентство» як певна соціальна страта, що знаходяться, згідно теорії криз, в умовах суматції кризи ситуації (умови життя, соціальне положення) на кризу розвитку (юнацький вік). За таких умов значна вірогідність несприятливого виходу з кризових станів. Кризи студентського періоду специфічні і не можуть бути зведені ні до вікових криз, ні до криз ситуацій.

За даними багатьох досліджень [1; 2; 3; 5; 6], в основі ускладнень студентів мають місце наступні чинники: недостатня фактична підготовленість за програмою загальноосвітньої школи; слабка сформованість навиків учбової роботи (словесно-логічне, раціональне мислення), концентрації і розподілу уваги, вольової регуляції; переконання у тому, що хтось повинен їх всьому навчити, показати і пояснити (пасивна роль); невисокий рівень культури, етичної і трудової вихованості, обмежений життєвий досвід і соціальна зрілість; недостатність настановлень на отримання професії разом із слабким про-

явом ціннісного відношення до знань; невпевненість багатьох студентів у тому, що їм під силу успішне навчання у вузі.

Студентство як окрема соціально-вікова група було виділене лєнінградською психологічною школою в загальному контексті дослідження психофізіологічних функцій дорослих людей. Студентство, є складовою частиною молоді і однією з важливих демографічних груп суспільства, що мають певне суспільне положення, роль і статус, особливий етап соціалізації - студентські роки [6].

За своїм суспільним станом студентство ближче стоїть до інтелігенції, є її резервом і призначене в майбутньому до занять висококваліфікованою працею в різних сферах науки, техніки, управління, культури.

Сучасне студентство має такі специфічні риси:

а) соціальна функція студентства зумовлюється, перш за все, суспільною необхідністю забезпечувати приток фахівців в різні сфери виробництва, техніки, управління, науки, культури;

б) особливий характер основної діяльності студентів витікає з соціальної функції студентства. Вона полягає в навчанні як специфічній формі засвоєння знань і умінь в певній галузі науки, так і в накопиченні спеціальних знань, умінь і навиків для конкретної професії;

в) склад студентства утворюється з представників всіх шарів населення, молодих людей приблизно однакового віку з певним рівнем освіти і розвитку. У вузі склад студентів не залишається постійним, оскільки щороку обновляється на одну п'яту у зв'язку з надходженням першокурсників і випуском дипломників. Таким чином, студентство є динамічною, мобільною групою [5].

Разом із загальними рисами, властивими студентству, звертає на себе увага його складна, багатшарова структура. Диференціюючими чинниками, зокрема, є: стать, специфічні особливості сімейного виховання, соціальний і матеріальний стан, рівень освіти і діяльності до початку навчання у вузі, успіхи в навчанні, світоглядна позиція, життєві і професійні плани особистості тощо[9].

В той же час для студентства характерна і протилежна тенденція - гомогенізація, основою якої є єдність соціальних функцій і положення студентів, рівні життєві умови, єдність виховно-освітнього процесу. Соціальні функції і провідна діяльність студентів породжують певні труднощі, пов'язані із специфічними умовами вузівського середовища.

Таким чином, очевидно, що студенти переживають і кризу розвитку і кризу ситуацій. Недостатній розвиток конструктивних форм опанувальної поведінки збільшує патогенність життєвих подій і важких ситуацій, і ці події можуть спровокувати виникнення психосоматичних захворювань або призвести до деструктивного процесу особистісного розвитку. Це вказує на необхідність впливу на формування у студентів ефективної опанувальної поведінки.

Як відомо, криза має подвійне значення – з одного боку - це ситуація, загрозна особистісній цілісності, яка висуває вимоги, що перевищують адаптаційні можливості людини, актуалізуючи ригідні настановлення і стереотипи, що обмежують людину; з другого боку - це розширення сфери свідомості, що дозволяє людині побачити нові перспективи особистісного розвитку, дає можливість пошуку і реалізації прихованих ресурсів.

Наявні проблеми, з якими стикаються студенти, можна розділити на три групи відповідно до трьох типів криз, що найчастіше переживаються у цей період:

I. Приналежність до однієї вікової категорії - юнацький вік, визначає наявність наступних проблем:

1) проблеми, не вирішені в підлітковому віці, пов'язані з переживаннями з приводу своєї зовнішності і як наслідок - труднощі в спілкуванні;

2) відчуття невідповідності соціального статусу (вже не дитина, але ще і не дорослий) виявляється в «психіці і поведінці, для яких є типовими внутрішні суперечності, невизначеність рівня домагань, підвищена соромливість і одночасно агресивність, схильність приймати крайні позиції і точки зору»;

3) особливості конфліктних взаємин з батьківською сім'єю - потреба в автономії і матеріальна залежність;

4) формування особистісної ідентичності, тобто потреба інтегрувати в «Я» зрілу сексуальність, нові фізичні сили і задачі дорослої людини, заміна «уявлення про себе як про дитину на нове уявлення про себе як про дорослу людину».

II. Зміна умов життя, у зв'язку з початком навчання у вузі (проблема соціально-психологічної адаптації):

1) побутова невлаштованість і матеріальна залежність від батьків (зміна місця проживання, зміна життєвого устрою, або неможливість здійснення бажаних змін в життєвому устрої у зв'язку з контролем, що продовжується, з боку батьків, неможливість відходу від батьків у зв'язку з матеріальною і житловою залежністю);

2) проблеми в спілкуванні з новим соціальним оточенням (викладачами, однокурсниками в групі, сусідами по гуртожитку);

3) проблема задоволення сексуальних потреб, що зростають (пошук партнера, здатність побудувати відносини, блокування формально-схвалюваного способу задоволення потреби - створення сім'ї - у зв'язку з матеріальною залежністю і житловою невлаштованістю); переживання з приводу «краху ідеалу» - невідповідності реального об'єкту і ідеального образу [6];

4) проблеми взаємостосунків з батьками: або переживання, пов'язані з від'їздом (переїздом), емоційна залежність від батьків, або навпаки - труднощі «виходу» з сім'ї зрілих і самостійних студентів, але матеріально залежних від батьків.

III. Поява нових умов діяльності (професійна адаптація):

1) відмінність характеру учбової діяльності у вузі від характеру навчання в школі: зростає складність і обсяг матеріалу, змінюється форма організації учбових занять (пасивна протягом декількох годин - лекційна, активна - семінари);

2) проблеми, пов'язані з необхідністю перебудови когнітивних функцій (мислення, уява, пам'ять, увага) у зв'язку з необхідністю адаптуватися до особливостей учбової діяльності у вузі;

3) проблеми, що виникають при необхідності формування нових навичок: внутрішній контроль, адекватна самооцінка, використання своїх індивідуальних здібностей, розподіл часу, саморегуляція, жорстке планування режиму роботи і відпочинку;

4) брак адаптаційних здібностей в результаті необхідності одночасного вирішення декількох задач або проблем;

5) переоцінка професійного вибору, криза і проблема учбової мотивації;

6) зміна характеру психоемоційних переживань (нерівномір-

ність учбового навантаження, перевантаження в період сесії, на семінарах, загроза відрухування, армія).

Визнаємо, що навчання у вузі вимагає значних витрат часу і енергії, що обумовлює певну затримку соціального становлення студентів порівняно з іншими групами молоді. В останні десятиліття спостерігається зрушення піку становлення самосвідомості з віку 17-19 років на 23-25 років [3].

Затримці процесу соціального становлення студентства сприяє і те, що сучасна студентська молодь закінчує свою освіту, в основному, до 22-23 років, тому настання зрілості як індивіда (фізична зрілість) і як особистості (соціально-психологічна зрілість) не співпадають в часі. Дисгармонія фізичного і психічного розвитку проектується молодістю людиною на навколишній світ, який сприймається як особливо напружений і конфліктний [12].

Відносно тривалий період навчання, неможливість накопичити власний життєвий досвід в період навчання у вузі, пізній початок власного трудового життя породжує конформістську орієнтацію у студентської молоді, через це імовірна реальна небезпека штучної обмеженості життєвого простору виключно засвоєнням знань, відірваних від майбутніх професійних задач, небезпека соціального інфантилізму тощо.

Враховуючи вікові і соціальні особливості сучасних студентів, сьогодні акцент в роботі з ними повинен ставитися не тільки на розвиток певних знань, умінь і навичок особистості, але і на її самореалізацію. Конкретно принцип самореалізації людини виявляється в його активності в самовдосконаленні особистісних рис. Серед них істотне значення мають мотиваційна сфера і ціннісна підструктура.

Системотвірною складовою процесу самореалізації є рефлексія [1]. Спираючись на уявлення К.О.Абульханової-Славської, Б.Б.Косова, С.Л.Рубінштейна і ін. щодо функції рефлексії в житті людини в цілому і на окремих її етапах зокрема, відзначимо, що студентський вік є найбільш чутливим до розвитку здібностей щодо осмислення себе і своїх особливостей, їх зв'язку з оточуючим світом. В цьому плані організація процесу оптимізації розвитку здібностей молоді до конструктивної рефлексії, рефлексії особистих і навчально-професійних проблем має розглядатися як ключова проблема.

Трансформаційні процеси сучасного суспільства, зумовлюють радикальні зміни у внутрішньому світі сучасного студентства, визначають інші ніж у минулому цілі навчання у вузі сприяючи, тим самим, іншій ієрархії ціннісної структури молоді. В зв'язку з цим слушно вважаємо думку І.С.Кона про те, що загальні властивості юнацької психології не змінилися, але в конкретних соціальних умовах вони виявляються по-іншому [4]. Структура ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді характеризується, крім властивих цій віковій групі цінностей (любов, дружба, сім'я) гедонізму, значним посиленням в ній ваги індивідуалістичних (особистий успіх, матеріальна забезпеченість, комфорт і т.д.) і прагматичних цінностей. [7].

Усталені уявлення про юнацький вік, як етап онтогенезу, що характеризується істотними, інколи різкими якісними змінами у свідомості, свідчить про те, що вік переходу від дитинства до дорослості рясніє ситуаціями неспіху. Питання про зміст важких ситуацій у юнаків неодноразово порушувався в психології, соціології, педагогіці і медицині. Не зважаючи на наявні соціокультурні і історичні відмінності, в ряді досліджень [2, 8, 11] вказується на існування типових для цього вікового етапу проблем, що супроводжують основні етапи онтогенезу.

Поглиблення, ускладнення суперечностей в мотиваційній сфері особистості, в системі уявлень про себе призводить до того, що все більша кількість ситуацій, сприймається ними як важкі. Це обумовлено не тільки зовнішніми обставинами їх життя, що динамічно змінюються, але і зміною внутрішнього психічного життя в світі власних переживань, що вперше відкривається для юнаків. Разом з тим, змінюється відношення юнаків до таких ситуацій як активне прагнення зрозуміти себе, свої можливості і особливості, випробувати свої сили. Це виявляється в підвищеному інтересі до труднощів і способів їх вирішення, а це, в свою чергу призводить до того, що ситуації неспіху ста-

ють об'єктом їх власного аналізу, виділяючись в окрему сферу психічної діяльності, яка не була притаманна для попереднього вікового етапу. Опанування різного роду суперечностей і мотиваційних конфліктів, яке раніше відбувалося стихійно, «стає спеціальною психічною діяльністю, яка дає початок особливому, а саме свідомому рівню регуляції» [10].

Дослідження мотиваційної сфери студентів (ієрархія мотивів учбової діяльності) в психології займає важливе місце, оскільки навчання і професійна підготовка є основним видом діяльності студентів до специфіки якої вони мають адаптуватися. Учбово-пізнавальна діяльність студента передбачає розгляд його як суб'єкта цієї діяльності [11].

Серйозну увагу психологи надають проблемі мотивів учбової діяльності студентів, оскільки останні безпосередньо впливають на її якість. У складі мотивів, що мають пріоритетне значення у оволодінні ситуаціями, доцільно виділити мотив досягнення успіху, оскільки саме потреба в досягненні переживається молодими людьми як прагнення до успіху, що є різницею між минулим рівнем виконання і бажаним рівнем, змагання з самим собою за успіх, прагнення до поліпшення результатів будь-якої справи, за яке береться людина.

Емпіричні дослідження, присвячені змістовному аналізу ситуацій неуспіху в житті юнаків, в роботах сучасних авторів направлені переважно на виявлення сфер виникнення таких ситуацій в їх повсякденному житті [4,6]. Звертає на себе увагу той факт, що недостатньо представлені роботи, що описують змістовну типологію ситуацій неуспіху, на підставі виявлення їх якісної специфіки, пов'язаної з психологічними особливостями даного віку.

Разом з тим результати одержаних емпіричних даних дозволяють зробити певні узагальнення. По-перше, фіксується приблизно однакова кількість і зміст сфер виникнення важких ситуацій, що вказують на зони найбільш значущих потреб в даному віці: сфера взаємостосунків з близькими (сім'я) і однолітками (включаючи відносини з однолітками протилежної статі), важкі ситуації у ВУЗі, проблеми власного майбутнього і сфера «Я» (важкі ситуації, пов'язані з самоповагою, самооцінкою і ін.).

По-друге, звертає на себе увагу той факт, що вираженість сфери ситуацій неуспіху, визначених категорією «Я», пов'язаних з складним процесом становлення Я-концепції в юнацькому віці, найбільш суперечливо тлумачиться авторами різних досліджень (від їх домінанти до мінімальної вираженості). Крім того, через недостатню вивченість і змістовність такі ситуації залишають в психологічних дослідженнях багато питань. Можливо, це пов'язано з тим, що методи, які використовуються у таких дослідженнях (опитування, анкетування, спостереження) дозволяють одержувати переважно описову картину. До того ж вони не дозволяють отримати ту інформацію, яка не завжди усвідомлюється юнаками і яку важко відтворити через реальні обставини життєвих ситуацій. Крім того, суперечливий зміст цих даних істотно ускладнює їх належну інтерпретацію, що пов'язане з труднощами категоризації одержаних результатів.

Проте, більшість авторів, за власними уподобаннями інтерпретуючи одержані дані і оперуючи різною термінологією, вказують на те, що найістотніші зміни в даному віковому періоді відбуваються саме у сфері «Я»-концепції, що характеризується значним «приростом» важких ситуацій власне психологічної

природи, пов'язаних з спрямованістю юнаків на себе в складному і суперечливому процесі формування нового рівня самосвідомості [1,2,11].

Провідними формами реакцій у юності, на думку Н.Томасе, є досягнення, протидія, різні форми пристосування і підтримка соціальних контактів, а формування стратегій подолання труднощів відбувається залежно від типу і властивостей проблем з урахуванням власних можливостей. Згідно уявленням Н.Томасе, процес подолання труднощів залежить не лише від особистісних властивостей людини, але й від політико-економічної і історико-культурної ситуації [13].

Таким чином, результати аналітичних досліджень показали, що для юнацького віку притаманно прагнення до емоційного вирішення життєвих труднощів, оскільки це відповідає змісту самих проблем. Зв'язок особистісних рис студентів і копінг-поведінки досліджувався у ситуації іспиту. Результати дослідження підтвердили, що вибір опанування корелює з оцінкою ситуації іспиту (її суб'єктивною значимістю, стресогенністю, контрольованістю з боку суб'єкта) і особистісними змінними (самооцінкою, самоприйняттям і самоконтролем).

Зокрема, досліджувані з високою самооцінкою, інтервальним локусом контролю, які сприймали іспит як важливе і серйозне випробування, були схильні вибирати інструментальні, проблемно-орієнтовані способи поведінки. Навпаки, студенти з низькою самооцінкою і високим рівнем тривожності (незалежно від суб'єктивної оцінки ситуації) віддавали перевагу пошуку соціальної підтримки.

При вивченні процесу адаптації до повсякденних стресів у студентів було встановлено, що активна поведінкова боротьба з труднощами, концентрація на вирішенні сприяє зміцненню психологічного стану суб'єкта, а уникнення і емоційне регулювання, навпаки, призводять до появи або посилення невротичної симптоматики. Багато проблем, пов'язаних з навчанням у вузі, з якими стикаються студенти, вимагають використання проблемно-орієнтованих способів поведінки, які недостатньо сформовані. В цьому випадку велике значення набуває потреба у наданні студентам допомоги в оволодінні способами копінг-поведінки, які дозволяють їм долати кризи навчання, сприятимуть подальшому особистісному і професійному розвитку.

Сучасна ситуація вимагає від фахівця високих опанувальних здібностей, які в нових соціально-економічних умовах отримують не меншої ваги ніж професійна компетентність. Це виявляється в тому, що в умовах становлення ринкової економіки і зміни соціально-культурного оточення студентська молодь повинна проявляти якості зрілого члена суспільства. Проте в психологічному плані часто мають місце випадки психологічного інфантилізму - несамостійність в прийнятті рішень, розгубленість, безпорадність, претензійність, знижена критичність ставлення до себе, підвищена вимогливість до турботи інших про себе, до підвищеної уваги до їх внутрішнього світу, різноманітні компенсаторні реакції.

Тому в період професіоналізації молоді людини нагальною постає потреба у найсприятливіших умовах для її розвитку відповідно до індивідуальних особливостей, забезпеченні оптимальних соціальних і інтелектуальних навантажень, які б не тільки не гальмували розвиток тих або інших психічних функцій, але і сприяли формуванню репертуару конструктивних копінг-вмін.

Література та джерела

1. Бибрих Р.Р. Особенности мотивации и целеобразования в учебной деятельности студентов младших курсов / Р.Р.Бибрих., И.А.Васильев // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 14. – Психология. – 1987. – № 2. – С.20-30
2. Григорьева А.Г. О некоторых путях, ускоряющих процесс адаптации первокурсников / А.Г.Григорьева, В.М.Гзовский // Материалы XI Методической конференции преподавателей вуза. – Л.: 1975. – С.70
3. Григорьева Н.Г. Самоактуализация в процессе социальной адаптации личности студентов / Наталья Георгиевна Григорьева // Сред. проф. образование. – Спб.: 1996. – №4. – С. 20-21
4. Теория и практика формирования профессионального самоопределения молодежи в условиях непрерывного образования (на примере деятельности КемГУ) / [Захаров Ю.А., Касаткина Н.Э., Невзоров В.П., Чурекова Т.М.] – Кемерово: Кузбассвузиздат, 1996. – 160 с.
5. Карнаухин О. Студент сегодня - специалист завтра / О.Карнаухин, В.Куценко. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 143 с.
6. Кошелева А.Н. Изучение карьерных ориентации на этапе вхождения в профессию / Александра Николаевна Кошелева //

- Практическая психология. Методология и методики научных исследований. – СПб.: Образование, 1996. – С.49-64
7. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации / Дмитрий Алексеевич Леонтьев.– М., 1992.– 17 с.
 8. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности / Юрий Михайлович Орлов.– М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
 9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Жан Пиаже.– М., 1969. – 234 с.
 10. Рейнвальд Н.И. Студенты на пороге XXI века / Наталия Ивановна Рейнвальд.– М, 1990. – 149 с.
 11. Рогинский В.М. Особенности адаптационного периода для студентов в вузе / В.М.Рогинский.– М.: Высшая школа, 1990.– 324 с.
 12. Савотина Н.А. Проблемы формирования будущего специалиста (к анализу студенческого общества) / Наталия Анатольевна Савотина // Педагогика. – 1997. – № 1. – С. 58-61
 13. ThomaеН. PersonalityandAdjustmenttoAging / H.Thomaе, J.E.Birren, R.V.Sloane (Eds.). – N.J.: PrenticeHall. – 1980.

В статье раскрывается суть понятия саморегуляция личности в её связи с ситуациями неуспеха. Рассматриваются характеристики специфических ситуаций неуспеха студентов младших курсов в процессе первичной профессионализации личности учитывая Я-концепцию, особенности рефлексии, самооценки, эмоциональной саморегуляции. Доказывается необходимость формирования конструктивных стратегий совладания именно в процессе первичной профессионализации.

Ключевые слова: кризис, формы совладания, ресурсы, юношество, профессиональная адаптация, самореализация, ценностные ориентации, неуспех.

The concept of self-regulation of the personality is reviewed in its connection with the failure situations. The specific failure situations of junior students in the process of primary professionalization are analyzed in the article. The necessity to shape the structural coping strategies in the process of primary professionalization is proved in the article.

Keywords: crisis, coping styles, resources, youth, professional adaptation. self-actualization frame of reference, failure.